

Op zoek naar nieuwe verhalen, symbolen en coalities

De bezuinigingen in het natuurbeleid, inclusief het schrappen van de robuuste verbindingen, zijn ingrijpend. Maar wat is er precies aan de hand? Gaat het alleen om geld of zijn er andere belangen, posities en visies over natuur en de EHS die nu boven komen drijven? Dit artikel zal de zoektocht naar het 'nieuwe verhaal' rond het natuurbeleid vanuit een discoursanalytisch perspectief beschouwen.

De EHS en het natuurbeleid in het algemeen zijn het afgelopen jaar uitvoerig in de media besproken. De plannen van het kabinet Rutte hebben boze, maar ook begripvolle reacties uitgelokt. We kunnen zeggen dat we te maken hebben met een onzekere periode waarin het natuurbeleid min of meer op losse schroeven is komen te staan. In dit artikel wordt de huidige situatie in het natuurbeleid en de maatschappelijke discussie daaromheen geanalyseerd vanuit een discoursief perspectief. Uitgangspunt van een dergelijk perspectief is dat de manier waarop we praten en denken over natuur invloed heeft op de manier waarop we in de praktijk omgaan met natuur en natuurbeleid. Discoursanalyse maakt begrijpelijk waarom een bepaalde conceptie van een natuurfenomeen op een gegeven moment dominant raakt en als gezaghebbend wordt gezien, terwijl andere concepties worden buitengesloten (Hajer, 1997). Hajer (1997:44) definieert discoursen als volgt: *"discourses are a specific ensemble of ideas, concepts and categorizations that are reproduced, produced and transformed in a particular set of practices through which meaning is given to physical and social realities"*. Discoursen kunnen dus beschouwd worden als systemen van betekenisgeving die de sociale en fysieke werkelijkheid vormgeven (Van den Brink, 2009). Daarnaast vestigt discoursanalyse de aandacht op de bredere maatschappelijke en historische context waarin bepaalde ontwikkelingen plaatsvinden. In dit artikel wordt een analyse van historische ontwikkelingen in het Nederlandse natuurdiscours gegeven, duiden we de huidige

situatie in het natuurbeleid en de maatschappelijke discussie daarover en schetsen we perspectieven voor de toekomst. Voor de analyse is gebruik gemaakt van wetenschappelijke literatuur, vakbladen, kranten, participatieve observaties op bijeenkomsten en diepte-interviews met betrokken actoren.

Het dominante discours

Het concept van 'natuurontwikkeling' heeft decennia lang een prominente rol gespeeld in het Nederlandse natuurbeleid (Keulartz, 1999; Hajer, 2003; Van der Zouwen & Van Tatenhoven, 2002). Het natuurontwikkelingdiscours kan als dominant beschouwd worden, omdat het de conceptualisering van natuur jarenlang heeft gestructureerd en omdat het in beleidspraktijken is geïnstitutionaliseerd (Hajer, 1997). Een belangrijk element van dit discours is het concept van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) dat is geïntroduceerd in het Natuurbeleidsplan (LNV, 1990) samen met natuurontwikkeling als het daarbij behorende instrument (Bos & De Hullu, 2003). Met de nota Natuur voor Mensen, Mensen voor Natuur (LNV, 2000) is het begrip robuuste verbindingen onderdeel uit gaan maken van het natuurontwikkelingdiscours.

Natuurontwikkeling gaat uit van de noodzaak van biodiversiteit, de bescherming van soorten, en het belang van aaneengesloten natuurnetwerken. De aantrekkingskracht ervan is toe te schrijven aan het ambivalente karakter van het begrip en de verschillende manieren

ELISA DE LIJSTER

Ir. E. de Lijster Leerstoelgroep
Bos- en Natuurbeleid,
Wageningen Universiteit,
Postbus 47, 6700 AA
Wageningen
elisa.delijster@wur.nl

Foto **Jerry van Dijk** In heel het land plakken boze Nederlanders flora- en faunanamen af op straat- en plaatsnaamborden als protest tegen het kabinet Rutte dat een streep zet door de natuur, zie ook pagina 178. Het symbolische van de actie ontging het jongetje op de foto. Hij wilde dat de tape na het nemen van de foto weer verwijderd werd: "Anders zijn we even erg als Bleker en strepen we de snoek door."

waarop het is geïnterpreteerd en in de praktijk gebracht (Keulartz, 1999). Het natuurontwikkelingsdiscours benadrukt namelijk zowel het belang van 'oernatuur' waarbij natuurlijke processen en zelfregulering centraal staan, als de noodzaak tot menselijk ingrijpen en het behoud van natuurwaarden. Verhalen, zoals die over het ontstaan van de Oostvaardersplassen (Hajer, 2003), benadrukken het zelfreguleringsaspect. Dit verhaal, over een terrein met een industriële bestemming dat 'vanzelf' in natuur veranderde vormde een krachtig symbool en versterkte de idee dat natuur niet afhankelijk is van bescherming door de mens, maar dat het ook kon ontstaan op plekken waar eerst geen natuur was (Hajer, 2003; Vera & Baerselman, 1995). De ontwikkeling van natuur kan spontaan door de natuur zelf geregeld worden door middel van natuurlijke processen, maar de mens kan daar ook een handje bij helpen. Het natuurontwikkelingsdiscours stimuleert menselijk ingrijpen om natuurwaarden te ontwikkelen (Keulartz, 1999).

Het dominante discours binnen het Nederlandse natuurbeleid laat dus verschillende soorten van beheer toe gericht op het creëren van verschillende typen natuur. Om deze reden zijn er binnen de EHS meerdere natuurtypen en beheertypen mogelijk, inclusief agrarisch natuurbeheer. Ook hier gaat het immers om de ontwikkeling van natuur en natuurwaarden. Door deze ambivalentie is het natuurontwikkelingsdiscours in staat geweest om meerdere partijen aan zich te verbinden. Ambigüiteit en ambivalentie zijn belangrijke kenmerken van dominante discoursen (Hajer, 1997; 2003; Van der Windt, 1995; Turnhout, 2005; 2009). Doordat ze verschillende interpretaties toelaten kunnen ze meerdere partijen aan zich binden. De coalities die daardoor worden gevormd versterken het discours op hun beurt weer door de afspraken die ze maken, de beleidsplannen die ze ontwikkelen, en de praktijken waarin ze die afspraken en plan-

nen implementeren. In het kader van het natuurontwikkelingsdiscours zijn meetbare en evalueerbare doelstellingen ontwikkeld voor natuur (natuurdoeltypen) en beheer (beheertypen), zie Turnhout (2005; 2009). Door grondaankoop en inrichting zijn (landbouw)gronden omgevormd tot de gewenste doeltypen. Bulldozers en graafmachines lieten beken weer meanderen. Soorten zijn geïntroduceerd om ecosystemen weer compleet te maken en zandverstuivingen aangelegd om natuurlijke processen een kans te geven. En Schotse hooglanders en Konikpaarden vervingen uitgestorven inheemse diersoorten bij het beheer van onze natuurgebieden. In al deze maatregelen komen beide aspecten van het natuurontwikkelingsdiscours terug: natuurlijke zelfregulering en menselijk ingrijpen. De gemeenschappelijke ambitie is de ontwikkeling van natuur naar gewenste natuurdoeltypen door inzet van technische en andere hulpmiddelen. Omdat het natuurontwikkelingsdiscours het denken en praten over natuur is gaan domineren en omdat het is geïnstitutionaliseerd in beleidsplannen en beheerpraktijken, heeft het de staat van discursieve hegemonie bereikt. Door deze hegemonie zijn twee centrale begrippen stevig verankerd geraakt in het natuurbeleid: scheiding en netwerk.

Scheiding en netwerk

Het centrale symbool van het natuurontwikkelingsdiscours is de EHS die gericht is op de ontwikkeling van een netwerk van natuurgebieden. De kaart met daarop de bestaande natuurgebieden – als eilanden in een zee van landbouwgrond – en de verbindingen die daartussen moesten worden gelegd, laat deze netwerkgedachte duidelijk zien. Daarnaast is de EHS, in lijn met de klassieke Nederlandse planningstraditie van zonerings, gebaseerd op de scheiding van natuur- en andere functies. Scheiding en netwerk zijn door de dominantie van

het natuurontwikkelingsdiscours vanzelfsprekende kenmerken geworden van natuurbeleid en beheer. Volgens Kuindersma *et al.* (2004) leidde dit tot een maatschappelijk taboe op de discussie over andere invullingen van natuur en natuurbeleid, met name waar het gaat om functieverweving. Het natuurontwikkelingsdiscours veronderstelt dat natuur alleen kan gedijen als het gescheiden is van andere functies zoals bebouwing en landbouw – voor recreatie wordt veelal een uitzondering gemaakt. Verweving is slechts in zeer beperkte mate toegestaan waar het gaat om maatregelen gericht op de bescherming van specifieke landschapselementen, soorten of soortgroepen (zoals weidevogels) in gebieden met een andere functie dan natuur. Op kleine schaal hebben actoren geprobeerd om verweving in de praktijk te brengen, bijvoorbeeld in het Natura 2000-gebied de Westelijke Langstraat (Dijkman & Van Vliet, 2009). Maar dit zijn de spreekwoordelijke uitzonderingen op de regel.

De cascobenadering, waarbij het landschap in langzame en snelle dynamische functies wordt verdeeld, heeft deze scheidingsgedachte versterkt (Keulartz, 1999). Het beschermingsregime van de EHS moest de langzame dynamische functies (ecologie) beschermen door deze te bundelen in een netwerk tegen de snelle, industriële processen van economische ontwikkeling. Hierdoor werd het Nederlandse landschap opgedeeld in een soort tweesnelhedenkaart (Keulartz, 1999). De latere toevoeging en implementatie van Natura 2000 heeft deze scheidingsgedachte verder gepolariseerd, mede ook door striktere regelgeving en juridisering (Beunen *et al.*, 2011).

Het natuurontwikkelingsdiscours heeft daarmee uiteindelijk een monosectorale benadering van natuur bevorderd waarbij ecologische doelstellingen leidend waren (Barto Piersma, interview). Bovendien was het gebaseerd op een klassieke top-down planningsgedachte waarbij

het belang van de realisatie van een ecologisch netwerk als evident werd gezien (Hajer, 2003). In deze technische benadering was er veelal weinig bewegings- en onderhandelingsruimte, bijvoorbeeld met lokale belanghebbenden en omwonenden. De EHS stond al op de kaart in het natuurbeleidsplan, de Natura 2000-gebieden, inclusief de instandhoudingsdoelstellingen, zijn van bovenaf aangewezen, en andere perspectieven en belangen zijn daarbij slechts in geringe mate in beschouwing genomen.

In de ban van natuurontwikkeling

Het natuurontwikkelingsdiscours is gedurende de ontwikkeling en institutionalisering bekritiseerd. Het zou het draagvlak voor natuur in gevaar brengen vanwege het hoog wetenschappelijke en technocratische gehalte en het zou andere visies van natuur uitsluiten (RLG, 1998; LNV, 1994; WRR, 1998; Keulartz, 1999; Hajer, 2003; Turnhout & Van der Zouwen, 2010). Die kritiek kwam voornamelijk tot uiting in de uitvoeringsfase. Als voorbeeld gebruikt Hajer (2003) Gaasterland. Bewoners protesteerden tegen een geplande natuurverbinding door een schilderijlijst in het landschap te zetten met als symbolische boodschap: het landschap zoals het is, met cultuurhistorische waarden, is mooi genoeg; dat willen wij zo houden. Het natuurontwikkelingsdiscours bleek min of meer immuun voor deze en andere kritiek. Dit is niet zozeer het gevolg van actieve onwil of onderdrukking, maar van de discursieve dominantie van het discours. Andere perspectieven en belangen dan de ecologische waren gewoonweg minder relevant in dit discours en werden daardoor niet gezien en gehoord.

De EHS is een ijzersterk concept, en het heeft tot een ‘emancipatie’ van de natuurbescherming geleid (Van der Windt, 1995; Chris Kalden, interview). Het gevaar dat daarmee samen hangt is dat mensen die deze emanci-

patie hebben gerealiseerd, verstarren en maatschappelijke wensen en ontwikkelingen door een specifieke bril gaan bekijken. Er treedt dan een soort bevangenheid op. Bij natuurbeschermingsorganisaties en beleidsmakers heeft dat, achteraf gezien, geleid tot verkeerde inschattingen van maatschappelijke ontwikkelingen. Zo werd de politieke verrechtsing gezien als een gevolg van individualisering en verzakelijking van de maatschappij die geen consequenties hoefde te hebben voor natuurbeleid en draagvlak voor natuur en is de economische opbloei van de landbouw over het hoofd gezien of ontkend (Dekker, 2011). Deze bevangenheid van het natuurontwikkelingsdiscours bleek ook tijdens een studie naar multifunctionele landinrichting en -herstel (Li et al., 2009). Onze suggestie dat het Oostvaarderswold misschien sneller en met minder weerstand gerealiseerd zou kunnen worden als boeren en landbouwkundig gebruik daarbinnen een functie zouden krijgen, werd door natuurbeschermers resoluut van de hand gewezen met een beroep op de voor hun vanzelfsprekende scheiding van functies. Op dat moment begonnen echter al wijzigingen in het maatschappelijke discours over natuur zichtbaar te worden, bijvoorbeeld rond de Oostvaardersplassen. Het toenemende belang van een goede zorg voor dieren, zowel in de veehouderij als in de natuur, heeft het verhaal van de Oostvaardersplassen veranderd (Hajer, interview). Het gebied is niet langer het schoolvoorbeeld van natuurontwikkeling en zelfregulering, maar een gebied waarin dieren lijden aan kou en honger, en daardoor heeft het als symbool van het natuurontwikkelingsdiscours aan kracht ingeboet. **De maatschappelijke discussie rond de Oostvaardersplassen, en de manier waarop die discussie vervolgens is opgepakt door politici en natuurbeheerders, illustreert dat het natuurontwikkelingsdiscours niet langer immuun is voor kritiek.**

Dislocatie en ruimte voor andere visies

In de huidige politieke conjunctuur is ruimte ontstaan voor kritiek op het natuurbeleid en het natuurontwikkelingsdiscours wordt openlijk aangevallen. Concepten uit het dominante discours worden opnieuw gearticuleerd, maar nu in een andere maatschappelijke en politieke context. Bestaande elementen van het natuurbeleid krijgen daardoor een andere betekenis. In de context van het neoconservatisme en de economische crisis wordt de EHS bijvoorbeeld niet meer als een noodzakelijk onderdeel van het natuurbeleid gezien, maar als probleem gearticuleerd. De wijzigingen in het natuurbeleid hebben een discursief debat op gang gebracht over de betekenis van natuur zelf, de prioriteit en plek van natuur in onze huidige maatschappij en over het te voeren beleid, inclusief de rol van de mens in natuurbescherming en beheer. Verschillende betrokkenen hebben verschillend gereageerd op de politieke besluitvorming met betrekking tot de wijzigingen in het natuurbeleid. In het huidige debat kunnen drie typen articulaties geïdentificeerd worden (zie kader). De wijziging in het natuurbeleid wordt ervaren als (1) een radicale breuk met en aanval op natuurbescherming, (2) een welkome breuk en kans voor nieuwe ontwikkelingen en (3) geen breuk met de continuïteit van het natuurbeleid.

De verschillende uitingen duiden op het bestaan van meerdere beleefde werkelijkheden van waaruit de beleidswijzigingen worden begrepen, en meerdere percepties op wat de beste strategie is om met de beleidswijzigingen om te gaan. Juist de aanwezigheid van meerdere articulaties in de media en in de politieke sfeer laat zien dat de dominantie van het natuurontwikkelingsdiscours is aangetast. Er wordt getornd aan de doelen van het natuurbeleid op institutioneel vlak (afgeslankte EHS, robuuste verbindingen) en uitvoeringsniveau (beheer, grondaankoop). Zo staat het schrappen van de robuuste

Drie typen van reacties op wijzigingen in het natuurbeleid

1. Radicale breuk met en aanval op natuurbescherming

- Dolf Logemann (ecoloog bij adviesbureau Arcadis): “Natuur beschermen doe je niet door het in twintig jaar tijd bereikte resultaat met draconische bezuinigingen af te breken en met onterechte verwijten de hele natuurbescherming collectief tegen je in het harnas te jagen” (Trouw, 2011);
- Jan Jaap de Graeff (Natuurmonumenten): “Ik ben niet zozeer tegen bezuinigingen, ook al zijn ze draconisch. Maar de sfeer die er in het kabinet heerst, stemt mij droevig. Ik hoor nergens enige waardering... dat natuurbeheer de moeite waard is” (Trouw, 2010a).

2. Een welkome breuk en ontwikkeling

- Ladders (VVD): “De EHS is door de VVD altijd al bekritiseerd. In de door een aantal partijen gewenste omvang is de EHS in onze beleving volledig uit zijn jasje gegroeid. De staatssecretaris is op dit moment bezig met de herijking. Ik heb al eerder namens de VVD aangegeven, dat wij het belangrijk

vinden dat de herijking op basis van kwaliteit plaatsvindt en niet op basis van kwantiteit” (Trouw, 2010b);

- Seger baron Van Voorst tot Voorst (directeur stichting Nationaal Park Hoge Veluwe): “Die hele aankoop (voor natuur) voegde niets toe. Net zomin als de aanleg van die megalomane ecoducten voor herten. Het is een illusie dat alleen door grondaankoop natuur ontstaat. Beesten moeten eten. Dan moet je niet een boer uitkopen en met de bulldozer de vruchtbare bovenlaag weghalen. Graanteelt en graslanden, afgewisseld met bos, zijn juist onmisbaar” (Telegraaf, 2011).

3. Geen breuk met continuïteit

Koopmans (CDA): “De EHS zoals die is bedacht, gaat gewoon door. Het idee voor de verbindingzones is er later aan toegevoegd, maar daar is nooit geld voor geweest. Geen van de andere partijen heeft er in de verkiezingsprogramma's geld voor beschikbaar gesteld” (Trouw, 2010b).

verbindingen haaks op het natuurontwikkelingsdiscours en de nadruk die het legt op het netwerk.

We concluderen dat het dominante natuurontwikkelingsdiscours is opengebroken, is gedislodeerd. Een discursieve dislocatie verwijst naar de destabilisatie van een specifiek discours door het optreden van externe gebeurtenissen die het discours in kwestie niet kan verklaren, representeren of domesticeren (Torfing, 1999) of die het zich niet kan eigen maken, uitleggen, en waarmee het zich niet kan verzoenen (Van den Brink, 2009). Een discursieve dislocatie **creëert ruimte – discursieve leegte** – voor de articulatie van andere discourses die om dominantie strijden in het natuurbeleid en beheer. Het is nu mogelijk om meerdere visies en ideeën over natuur te uiten die ook gehoord worden.

Een dislocatie hoeft niet te betekenen dat het oude discours definitief verdwijnt. Neem als voorbeeld de econo-

mische crisis in 2008 die een dislocatie stimuleerde van het dominante idee van kapitalisme. Er was boosheid en onbegrip over de vanzelfsprekendheid van het bonus-systeem van de banken in maatschappelijke debatten en media. Men had het over een ommekeer in het sociaal-economisch denken en het aanbreken van een nieuw tijdperk. Nu een aantal jaren later is de vraag of er uiteindelijk iets veranderd is. Er was wel degelijk sprake van een dislocatie, maar op een of andere manier heeft het oude discours zich weer opnieuw kunnen vestigen. Ook kun je je afvragen of de recente Occupy-beweging in staat zal zijn om het kapitalistische discours open te breken.

Naar een nieuw natuurdiscours?

Hoe het natuurdiscours zich zal structureren en ontwikkelen valt op dit moment niet te zeggen. Actoren zijn zoekende, ze vragen zich af welke weg te volgen in het

Foto's **streepdoornatuur.nl**. Strepen voor een beter natuurbeleid. Volgens eigen zeggen hebben de initiatiefnemers geen andere politieke ambitie dan dat het natuurbeleid van het kabinet wordt verbeterd. Ze zijn vooral boos. "Boos, omdat de overheid niet vertelt wat de gevolgen van de maatregelen zijn, boos, omdat nu zaken worden afgebroken die in tientallen jaren zijn opgebouwd, boos, omdat er aan *fact free politics* wordt gedaan, boos, omdat feiten worden verdraaid en boos, omdat enige wetenschappelijke basis voor het nieuwe beleid ontbreekt."

natuurbeleid, welke strategieën te hanteren en welke alianties te sluiten. De verschillende articulaties in het kader wijzen op dergelijke zoekprocessen. We zijn getuige van zogenoemde *hegemonic struggles* (Van den Brink, 2009) waarin wordt geprobeerd een nieuw dominant discours te articuleren.

Welke centrale concepten kunnen onderdeel gaan uitmaken van dit nieuwe discours? Het valt op dat geluiden over verweving en partnerschap steeds vaker te horen zijn in het maatschappelijke debat. Zo wordt in de nazomer van 2011 op conferenties zoals van de Unie van Bosgroepen en van het KNNV/VOFF (veldonderzoek flora en fauna) en in denktanks zoals Bewust Bodemgebruik vooral gesproken over samenwerking tussen partijen in natuurbescherming op gelijkwaardige basis. Daarnaast duidt de introductie van het concept ‘producerend landschap’ op pogingen om (landbouwkundig) gebruik van het landschap te integreren met de bescherming van natuurwaarden. Er wordt actief gezocht naar mogelijkheden om natuur te verbinden met landbouw en met economische ontwikkeling en naar concepten die daarbij zouden kunnen passen. Het Planbureau voor de Leefomgeving is hierop ingesprongen door in de Natuurverkenning 2010-2040 aandacht te besteden aan vier mogelijke kijkrichtingen van natuur (zie p. 161-162). Achter iedere kijkrichting gaan discourses schuil die een andere kijk op natuur benadrukken. Deze insteek van het PBL kan worden gezien als een reactie op de huidige ontwikkelingen en benutting van de ruimte die is ontstaan om te denken over andere soorten natuur dan alleen de EHS natuur.

Het natuurbeleid is gedecentraliseerd en een belangrijk deel van de uitvoering ligt op gebiedsniveau. De vraag in hoeverre het natuurontwikkelingsdiscours zal worden omvergeworpen of in staat zal zijn om zich-

zelf opnieuw te structureren en institutionaliseren zal voor een belangrijk deel daar beantwoord worden. Regionale en lokale overheden en belanghebbenden spelen daarbij een cruciale rol. Zo hebben niet alle provincies zich neergelegd bij het schrappen van de robuuste verbindingen en houden sommige vast aan de netwerkgedachte van het natuurontwikkelingsdiscours. De Provincie Flevoland bijvoorbeeld stelt in haar bestuursakkoord: “Het huidige kabinet heeft op 20 oktober 2010 een streep gezet door de verdere ontwikkeling van het gebied. Wij zijn bereid onze nieuwe verantwoordelijkheid op grond van het nieuwe kabinetsbeleid te nemen. Binnen de geldende overeenkomsten tussen het Rijk en de provincie Flevoland zien wij mogelijkheden om het OostvaardersWold tot ontwikkeling te brengen in samenwerking met maatschappelijk en particulier initiatief.” Dit is een bevestiging van het natuurontwikkelingsdiscours: de EHS is het dominante beleidsconcept en de scheidings- en netwerkgedachte die daarmee samenhangt, wordt niet losgelaten. Wel is de articulatie van de EHS veranderd. In plaats van op overheidsturing en top-down planning ligt de nadruk sterk op samenwerking en partnerschap – in het geval van Flevoland met het WWF – en op particulier en maatschappelijk initiatief. Ook andere provincies streven naar realisatie van de EHS, inclusief robuuste verbindingen, met andere middelen dan die van het rijk.

Tot slot. De huidige verontwaardiging en beroering over de beleidswijzigingen en de opstelling van het kabinet zou in de toekomst wel eens omgebogen kunnen worden naar een debat op regionaal niveau, waar nieuwe discourscoalities met nieuwe verhalen, nieuwe symbolen en centrale concepten, en vanuit verschillende perspectieven (of kijkrichtingen) invulling zullen geven aan toekomstig natuurbeleid en -bescherming.

Dank

Dit artikel komt voort uit het afstudeeronderzoek van Elisa de Lijster naar de omslag in het natuurbeleid aan de Wageningen Universiteit (Leerstoelgroep Bos- en natuurbeleid) in samenwerking met het Planbureau voor

de Leefomgeving en het Centrum voor Landbouw en Milieu. Veel dank gaat uit naar Wim Dijkman (CLM), Esther Turnhout (Bos- en natuurbeleid) en Rijk van Oostenbrugge (PBL) voor hun rol bij deze masterscriptie en hun steun bij de totstandkoming van dit artikel.

Literatuur

Beunen, R., M. Duineveld & K. van Assche, 2011. De performatieve macht van mislukking. Moeizame implementatie van Natura 2000. *Landschap* 28/3: 109-118.

Bos, J. & E. de Hullu, 2003. De Ecologische Hoofdstructuur, ruggegraat van het Nederlandse Natuurbeleid. *De Levende Natuur* 103 (6): 210-215.

Brink, M. van den, 2009. Rijkswaterstaat on the horns of a dilemma. Delft, Eburon.

Dekker, J.N.M., 2011. Natuurbescherming in turbulente tijden, EHS van succesformule naar blok aan been. *Landschap* 28/1: 43-49.

Dijkman, W., & J. van Vliet, 2009. De Westelijke Langstraat, parel voor boeren natuurbeheer. Centrum voor Landbouw en Milieu.

Hajer, M., 1997. The Politics of Environmental Discourse, Ecological Modernization and the Policy Process. New York: Oxford University Press.

Hajer, M., 2003. A frame in the fields: policymaking and the reinvention of politics. In: M. Hajer & H. Wagenaar (eds.). *Deliberative Policy Analysis, Understanding Governance in the Network Society*. Cambridge University Press.

Keulartz, J., 1999. Ch. 4: Engineering the environment: the politics of nature development. In: M. Hajer & F. Fischer (eds.). *Living with Nature, Environmental Politics as Cultural Discourse*. Oxford University Press: 83 – 102.

Kuindersma, W., H. Smit, J.L. Tersteeg, A.F. van de Klundert, S. Jansen, N.J. Beun, J.H.A. Hillebrand & A.E. van den Berg, 2004. Kwetsbare vanzelfsprekendheden rondom natuur. Een zoektocht naar innovaties rond de spanning tussen natuurbeleving en natuurbeleid. Den Haag. InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster.

Li, B., M. Mann, G. Oforiwa, E. de Lijster, M. Heijke & K. Lommertzen, 2009. Forest Landscape Restoration in the Netherlands. Wageningen. Centre of Development Innovation. www.forestlandscaperestoration.org/regional-networks/europe/netherlands-examples/

LNV, 1990. Natuurbeleidsplan. Tweede Kamer, vergaderjaar 1989-1990, 21 149, nrs: 2-3. Ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij.

LNV, 1994. Natuurbeleid in de Peiling, een tussentijdse balans van het Natuurbeleid. Ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij.

LNV, 2000. Natuur voor Mensen, Mensen voor Natuur. Nota natuur, bos en landschap in de 21e eeuw. Ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij.

RLG, 1998. Natuurbeleid dat verder gaat. Advies over voortgang en vernieuwing van het natuurbeleid. Raad voor het Landelijk Gebied. Rapport nummer 98/8.

Telegraaf, de, 2011. Stop verspreiding herten in ons land (13/01/2011).

Torfiging, J., 1999. New theories of discourse: Laclau, Mouffe and Zizek. Oxford, Blackwell.

Trouw, 2010a. We moeten scherper zijn (20/12/2010).

Trouw, 2010b. CDA: Natuurcompensatie voortaan binnen de EHS (07/11/2010).

Trouw, 2011. Bleker schoffeert de natuurbeschermers (08/05/2011).

Turnhout, E., 2005. Ecologische graadmeters, bruikbaarheid in context. *Landschap* 22/2: 69-76.

Turnhout, E., 2009. The effectiveness of boundary objects: the case of ecological indicators. *Science and Public Policy* 36: 403-412.

Turnhout, E. & M. van der Zouwen, 2010. Governance without governance: how nature policy was democratized in the Netherlands. *Critical Policy Studies*, vol. 4, no. 4: 344-361.

Vera, F. & F. Baerselman, 1995. Nature Development, An exploratory study for the construction of ecological networks. Ministry of Agriculture, Nature Management and Fisheries.

Windt, H. van der, 1995. En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming Nederland 1880-1990. Amsterdam/Meppel, Uitgeverij Boom.

WRR, 1998. Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Rapport nummer 53.

Zouwen, M. van der & J. Tatenhoven, 2002. Implementatie van Europees natuurbeleid in Nederland. Planbureau studies.